

İzmir Kadın Vakıfları 1

– Mustafa ESER · 03 Ekim 2025

İzmir

Anadolu'da kadınların vakıflar aracılığıyla toplum hayatının hemen her alanına

özle görülür şekilde katkı sunduğu şehirlerden biri İzmir'dir. Burada kadınlar tarafından kurulmuş vakıf eserler arasında çok sayıda çeşme, sebil, mescit, cami, mektep, medrese ve hatta kütüphane gibi yapılar bulunması kadınların şehrin gelişimine farklı alanlarda destek sağladıklarını göstermektedir. Kadınlar eliyle hayat bulan vakıf eserlerin önemli bir kısmı günümüze ulaşmamış olmakla birlikte bazıları birkaç asrı kapsayan mekânsal değişimlere rağmen ayakta kalarak hali hazırda kent insanına hizmet vermeye devam etmektedir.

İzmir'de sadece şehir merkezine ait Osmanlı döneminden günümüze ulaşan yaklaşık 450 kişiye ait 515 adet vakfiye tespit edilmiştir. Bu rakama vakıf akarlarını ve vakfiye şartlarını içeren hülasalar da dahildir. Söz konusu 450 kişi içinde vakıf kuran kadın sayısı 139 olup bu kadınlara ait vakfiye sayısı ise 150 civarındır. Dolayısıyla İzmir kaza merkezinde vakıf kuran kadınların toplam vakıf kurucuları içindeki oranı yaklaşık olarak %30,8, vakfiyelerinin oranı ise %29,2 şeklindedir. Vakıf kurucusu kadınlardan Kasapbaşızâde Şerif Ahmed Efendi'nin validesi Fatma Hanım ile İzmir kumandanı Ferik Hacı Osman Paşa'nın eşi Emine Belkıs Hanım'a ait dörder vakfiye, Kaptan-ı derya beylerinden Dervişzâde Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe Hanım, Mısır valisi Yeğenzâde Ahmed Ağa'nın eşi Rabi Hanım, İzmir Redif kumandanı Ferik Salih Sarım Paşa'nın eşi Hatice Hanım ve Yasakçı Mehmed Ağa'nın eşi Ayşe Pembe Hanım'a ait ikişer vakfiye mevcuttur.

Vakıf kuran 139 kadından biri Yahudi, beşi de Ermeni olmak üzere altı kişi gayrimüslim cemaatine mensuptur. Tespit edilen kadın vakfiyelerinin %95,7 oranında Müslüman kadınlara ait olması bu çalışmayı büyük ölçüde ve zorunlu olarak şehrin Müslüman mahallelerine yoğunlaştırmış oldu. Şehir kadınlarının vakıflarına dair ilk örneklere XVI. yüzyıl tahrirlerinden rastlanmakla birlikte bu vakıfların vakfiyeleri günümüze ulaşmadığından şartları ve hizmetleri detaylı şekilde tespit edilememektedir.

Bu döneme ait 571 numaralı evkâf defterinde İzmir kazasında Mevlâna Ömer el-Hatib'in kızı ve Mevlâna el-Hac Sinan'ın eşi Ayşe Hatun'un bir miktar para, bir bahçe, bir ev vakfederek her gün kendisi ve Hz. Peygamberin ruhu için bir cüz Kur'an okunmasını şart koştuğu yer almaktadır.

Benzer şekilde Sultan Hatun'un da vakfettiği bir incirlik bahçesinin gelirini her sene iki hatim okunmasına ayırmıştır.

Vakfiyeleri günümüze ulaşan ilk kadın vakıfları XVII. yüzyılın son çeyreğine aittir. Ancak vakfiyesi tespit edilememiş olmakla birlikte Hatuniye Camii, Ümmühan Hatun Mescidi ve Hanım Hatun Mescidi gibi bazı yapılar XVII. yüzyılda kadınlar tarafından inşa ettirilen eserler arasındadır.

İzmir'deki kadın vakıfları dönemsel olarak tasnif edildiğinde 150 vakfiyeden 2'si 17. yüzyıla, 31'i 18. yüzyıla, 78'i 19. yüzyıla, geri kalan 39 tanesi 20. yüzyıla aittir. Bu dağılım hemen her dönemde kadınların vakıf kurduğuna ve vakfiyelerinin İzmir'deki bütün vakfiyeler içinde hatırı sayılır bir oranda

seyrettiğine işaret etmektedir. Tespit edilebilen 26 Eylül 1675 tarihli ilk kadın vakfiyesi ile 1921 yılına ait son kadın vakfiyesi arasındaki yaklaşık 246 yıllık zaman dilimi, sadece vakfiyelerden hareketle ortalama her 20 ayda 1 kadın vakfı kurulduğu anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle İzmir’de kadınlar açısından servet ve itibar ile vakıf faaliyetleri arasında güçlü bir bağ bulunduğunu söylemek mümkündür.

İzmir’de kadınların hayır işlerinin finansmanını sağlamak amacıyla vakfettikleri servetin kaynağını miras, mihr ve hibe yoluyla sahip oldukları mülkler teşkil etmekteydi. Vakfiyelerden tespit edildiği kadarıyla kadınlar tarafından akar olarak 148 dükkân, bir veya iki katlı 123 ev, 26 mahzen, 15 dükkân gediği, 14 han, 11 Yahudihane, 10 mağaza, 9 fırın, 7 değirmen, 7 bahçe, 6 arsa, 5 kahvehane, 5 Rumhane, 5 oda, 3 hamam, 3 Frenkhane, 2 çiftlik, 2 su yolu, 1 iskele, 1 sabunhane, 1 yağhane, 1 şerbethane, 1 cihannüma, 1 ahır ve birkaç mutfak eşyası vakfedilmiştir. İzmir çevresinde 177 dönüm bağ ve büyük kısmı zeytin olmak üzere yaklaşık 3.100 kök ağaç aynı kapsamda vakfedilen mülklerdir. XVII. yüzyılda para vakfına rastlanmazken, XVIII. yüzyılda 280 kuruş, XIX. yüzyılda 1500 kuruş ile 200 yüzlük Osmanlı lirası, XX. yüzyılda da 480 kuruş ile 480 yüzlük Osmanlı lirası olmak üzere sadece 7 vakfiyede para vakfedildiğine rastlanmaktadır.

İncelenen 150 vakfiyeden 8’i (%5)’inde gelir tamamen vakıf evladına hasredilmiş, 23 (%16)’ünde hayır hizmetlerinden fazla kalan kısmı evlada bırakılmıştır. 119 (%79) vakfiyede ise vakıf gelir esas olarak hayri bir amaca hizmet maksadıyla vakfedilmiştir. Bu tür vakıflarda kadınlar çoğunlukla hayatta oldukça vakıf idaresini ellerinde tutmuş, vefatlarını müteakip vakıf tamamen hayri bir nitelik kazanmıştır. Diğer yandan evlat sahibi olmayan ve geride evlat bırakmadan vefat ettiği bilinen bazı kadınların vakfiyelere, vefatlarından sonra vakıf idaresini eşine ve onun çocuklarına bıraktığını ifade eden şartlar koymuşlardır. Tespit edilen vakfiyelerden sadece Odabaşı Ahmed Ağa’nın eşi Abide Kadın’ın vakfiyesi vefatından sonra çocukları tarafından vasiyet yoluyla tescil edilmiş, diğer vakfiyeler kadınların sağlığında kayıt altına alınmıştır. Son olarak şunu ilave etmek gerekir ki tespit ettiğimiz sayı ve oranlar, vakfiyesi günümüze ulaşan vakıfları esas almaktadır. Vakıf görevli atamalarının kaydedildiği hurufat defterlerinde, şahsiyet kayıtlarında, gelir gider bilançolarını yansıtan vakıf muhasebe defterlerinde ve vakıf davalarını da içeren şer’iye sicillerinde hem erkeklere hem de kadınlara ait vakfiyesi bulunmayan çok sayıda vakıf ismine tesadüf edilmektedir. Bu bakımdan Osmanlı döneminde İzmir’de kurulmuş olan vakıf sayısı ve vakıf tesis eden hayırsever kadın sayısı yukarıda verilen rakamlardan çok daha fazladır denilebilir.

Dini Hayat

Cami ile mescit gibi ibadet mekanlarının imar ve onarımına yönelik ilahi telkinlerin doğal bir sonucu olarak Osmanlı toplumunda vakıf faaliyetleri en fazla bu alanda yoğunlaşmıştır. İzmir’de çok sayıda hayırsever kadının cami ve mescit inşa ettirdiğine rastlanması bu anlayışın şehre olan yansımalarından biridir. Banisi kadın olup varlığını günümüze kadar devam ettiren en eski vakıf yapıların başında, bulunduğu mahalleye ismini de vermiş olan Hatuniye Camii gelir. XVII. yüzyıl ortalarından hemen önce yaptırıldığı tahmin edilen caminin baniyesi, Ali Reis’in kızı ve Kemeraltı Camii’nin inşa ettiren Çavuşzâde Ahmed Ağa’nın validesi Tayyibe Hatun’dur. Müezzın Ahmed’in daha 1805 yılı sonlarındaki atamasında cami; “Hatuniye Camii demekle marûf Tayyibe Hatun Camii” adıyla da kayıtlıdır. Dolayısıyla camiye Osmanlı döneminde baniyesi Tayyibe Hatun isminin de verildiği fakat halk arasında Hatuniye şeklindeki

kullanımın daha çok rağbet gördüğü açıktır.

Hatuniye Camii'nden sonra kadınlar eliyle inşa edilip günümüze ulaşan yapılardan biri derya beylerinden Dervişzâde Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe Hanım tarafından 1755 yılında bugünkü Konak Meydanı'na yaptırılan Ayşe Hanım Camii'dir.(bknz.İzmirli Ayşe Hanım)

Edirne Kaymakamı Affan Bey'in eşi Nurkamer Hanım'ın, 1894 yılında Karataş mevkiinde Hamidiye Mahallesi'nde yaptırdığı cami, günümüzde baniyesinin ismiyle ayakta olan bir diğer yapıdır. Nurkamer Hanım, inşa ettirdiği cami için iki dükkân vakfedip gelirinin dörde bölünmesini, yarısının cami imamına, diğer yarısının da cami hatibi ile müezzinine maaş olarak ödenmesini istedi.

Günümüze ulaşmamış olmakla birlikte 1784 yılındaki vakfiyesine göre Mehmed Şemseddin kızı Kudsiye Molla, Kefeli Mahallesi'nde kendi adıyla anılan bir mescit yaptırdığı gibi mescide giden su yollarını tamir ettirdi ve her sene su yollarının senelik bakımı için vakıftan tahsisat ayırdı.

1723 yılında Sayime Hatun, Kasap Hızır Mahallesi'nde medreseye dönüştürdüğü evinin bir odasını mescit olarak vakfetti.

Aynı yüzyılın ortalarında Şeyh Cafer Efendi'nin kızı Fatma Hatun, diğer hayırlarının yanı sıra Leblebiciler Hanı yanındaki evini vakfederek mescide dönüştürdü. Sonraki yıllarda buranın cami statüsüne kabul edilmesi için talepte bulundu ve kendisine izin verilmesi üzerine de Mustafa Halifeyi burada hatip olarak görevlendirdi. Fatma Hatun'un vakfiyede Müftü Camii imamını yevmî 4 dört akçeyle mescide dönüştürdüğü evinde "ilm-i nâfia" tedrisi için görevlendirmiş olması esasında onun mescidi sadece namaz kılınan bir mekân olarak görmediğine de işaret eder.

Cami Atik Mahallesi'nin Musa Bali yakasında Ümmühan Hatun tarafından XVII. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilen mescit, daha sonra Hacı Mehmed Efendi tarafından minber eklenerek camiye çevrildi ve halk arasında Hacı Mehmed Camii şeklinde isimlendirildi.

Gültekin'e göre 628 numaralı sokakta yer alan Yeni Cami, 1909 yılında Mehmed Şerif Efendi'nin kızı Rabia Hanım tarafından yaptırılmıştır. Bunların dışında Ali Reis Mahallesi'nde Ayşe Hatun Mescidi, Faik Paşa Mahallesi'nde Rukiye Hatun Mescidi ile bazen Selvili Mahallesi'nde bazen de Mahalle-i Cedid'de olduğu ifade edilen Havva Hatun bt. Osman Mescidi kadınların adını taşıyan yapılardan bazılarıdır. Kefeli Mahallesi'nde bulunan bir mescit, Sekbanoğlu Hüseyin Beşe ve eşi Zeliha Hatun tarafından birlikte inşa ettirildiğinden her ikisinin ismiyle de anılmaktaydı. Mirali Mahallesi'nde Raziye Hatun Mescidi ile Hafız Efendi zevcesi Emine Hatun Mescidi olmak üzere banisi kadın olan iki mescide rastlanmaktadır.

İzmirli vakıfelerin en fazla cami ve mescit inşa ettirdiği mahalle ise hiç şüphesiz Hatuniye olmuştur. Tayyibe Hatun'un yaptırdığı cami dışında bu mahalledeki Hanım bt. Nasuh Mescidi, Hatice bt. Ali Mescidi, "Kurunlu kızı" denilen Hatice bt. Hacı Ahmed'in tahtanî mescidi görevli atamaları sebebiyle haberdar olduğumuz ibadet mekanlarıdır.

Ayrıca Akarcalızâde Mehmed Efendi'nin daha evvel Konak'ta yaptırdığı Akarcalızâde Camii, XX. Yüzyıl başlarında eşi Ayşe Hanım ile çocukları tarafından genişletilerek yeniden inşa edildi ve 6 dükkân vakfedilerek cami giderleri için kaynak tedarik edildi.

Aynı dönemde Göztepe'de yaptırılan ve daha sonra Hamidiye ismini alan caminin uzun yıllar süren inşasının tamamlanması için çok sayıda kadının vakfiyesinde gelir ayırdığını belirtmek gerekir.

Çok sayıda hayırsever kadın, daha evvel eşleri, babaları veya aile büyükleri tarafından inşa ettirilen ancak zamanla vakıf gelirleri yetersiz kalan camilerin bakım ve onarımı, tamirat masrafları, personel maaşları, mefruşat harcamaları ve aydınlatma ihtiyaçları için vakıflarında tahsisatlar ayırmışlardır. Mesela Kefeli Mahallesi'nden Nasuh kızı Zeynep Hatun 1740 yılında bir evi, eşi el-Hac Mehmed'in aynı mahallede yaptırdığı mescitte imam olanların ikameti için vakfetti.

Kapıcızâde ailesinden Emine Hatun da XVIII. yüzyıl sonlarında Cami Atik Mahallesi'ndeki evini, dedesi Ahmed b. Mustafa'nın yaptırdığı Kapıcızâde Camii'nde Kadir geceleri ve cuma ile bayram günlerinde vaaz edecek kişiler için vakfetti. Camide vaaz için ilk olarak eski Foça müftüsü Ali Efendi'yi görevlendirdi.

Yusuf kızı Saliha Hatun, Hatuniye Mahallesi'nde vakfettiği evini Hacı Mahmud Camii imamına, el-Hac Abdullah kızı Alime Hatun Hatuniye Mahallesi Başoğlu Sokağındaki iki katlı evini Hatuniye Camii imamına,

Hadımlı zevcesi Fatma Hatun, Hatuniye Mahallesi'ndeki evini Abdullah Efendi Camii imamına, Hasan Ağa kızı Zeliha Hanım aynı mahalledeki evini bu caminin müezzinine;

Halil kızı Şerife Fatma Hanım, Cami Atik Mahallesi'ndeki evini aynı mahalledeki İngilizoğlu Mescidi imamına,

Hâce Atika Hatun, Eski Sipahi Pazarı civarındaki evini Şadırvan Camii imamına;

Cevahirci Hacı Yusuf Ağa'nın mutekası zenciye,

Hoşkadem Hatun, Ali Reis Mahallesi'ndeki evinin gelirini Salih Efendi Camii imamına,

Muytap Ali Ağa'nın zevcesi Hatice Hanım, Ali Reis Mahallesi'ndeki evinin gelirini Hanbey denilen Hacı İbrahim Camii müezzinine,

Bucalı Zevcesi denilen Ayşe Hanım, Hatuniye Mahallesi'ndeki evini aynı mahalledeki Kanlı İmam Mescidi imamına,

Hüseyin Ali kızı Gülpembe Hanım, İncirli Sokağındaki evini Fettah Camii imamına,

Şerife Fatma Hanım, Fettah Camii yakınlarındaki evini aynı caminin müezzinine;

Emine Hatun, Taslı Çeşme Caddesi üzerindeki evini Pazaryeri Camii imamına;

Resmolu Akide Hanım, Serrac Ali Sokağındaki bir ev ve altındaki dükkanı Fethiye Camii imamına,

Ferik Hacı Osman Paşa'nın eşi Emine Belkıs Hanım ise vakfettiği üç evden birinin gelirini Mekteb-i

Sanayi'deki Yalı Camii imamına, birini Hacı Mahmud Camii imamına, diğerini de Faik Paşa Camii imamına tahsis etmişlerdi.

Esasında kadınların mahalle camilerinin tamir, onarım ve bakımı ile buradaki görevlilerin maaşlarına kaynak sağlayan vakıflarının sayısı, cami görevlilerinin konut ihtiyacını karşılamaya yönelik vakıflardan çok daha fazladır. Çalışmanın uzamaması adına burada yer verilmeyecek bu tür vakıflarda kadınlar İzmir'in hemen hemen her camisinin ihtiyaçları için çok sayıda ev ve dükkân vakfederek kaynak oluşturmuşlardır.

Bazı hayırsever kadınlar, cami veya mescitlerde hatip, vaiz, müezzin, kayyım gibi kadrolar ihdas ederek vazife ücretlerinin kurdukları vakıflardan ödenmesini sağlamışlardır. Bu durum daimî istihdam alanları yaratmanın yanında camilerdeki dini hizmetlerin çeşitlenerek daha geniş bir yelpazede sürdürülmesine katkı sağlamıştır.

Cami Atik Mahallesi'nden Fatma Hatun, 1723 yılında vakfettiği 50 kuruşun neması ile Odabaşı Hacı Ahmed Camii'nde cuma günleri sabah namazlarından sonra bir vaiz görevlendirdi.

Aynı mahalleden Mehmed kızı Rabia Hatun, 1764 yılında vakfettiği bir miktar paranın neması ile Hacı Mahmud Camii'nde çarşamba günleri sabah namazlarından sonra bir vaiz tayin etti. Aynı cami için XVIII. yüzyıl ortalarında Osman kızı Havva Hatun ise cuma günleri sabah namazlarından sonra vaaz için bir nâsih görevlendirdi.

Bu hususla alakalı olarak dikkat çeken vakıf şartlarından biri de cami ve mescitlerde belli gün ve gecelerde Kur'an okunması veya hatim indirilmesi için kadınların daimi görevliler tayin etmiş olmasıdır. Atama kayıtlarına nazaran Kerime Hatun adlı bir hayırsever kadın, Bölükbaşı Camii'ne yevmî iki akçe ile cüz okumak üzere bir cüzhân görevlendirdi.

Aynı dönemde Sabiha Hatun da Hacı Hüseyin (Başdurak) Camii'nde cuma ve öğlen namazlarından önce Mülk Suresi okumak üzere bir devirhân görevlendirerek yevmî üç akçelik ücretinin vakfettiği Yahudihane gelirinden ödenmesini kararlaştırdı.

Hâce Hanım Hatun ise 1776 yılında Ramazan ayında Yakup Bey Camii'nde ikinci namazlarından sonra mukalebe ile hatm-i şerif okuması için bir kâri görevlendirerek günlük 4 akçe tahsis etti.

1749 yılında Mehmed Paşa kızı Ayşe Hanım'ın Cami Atik Mahallesi'ndeki konağında Yalı Medresesi için düzenlenen vakfiyenin tesciline şahitlik etmek üzere toplanan mecliste şehirdeki bazı müderrislerle beraber bir takım tarikat büyükleri ve meşayih da hazır bulunmuştu. Ayşe Hanım'ın medrese içinde cuma ve pazartesi geceleri olmak üzere haftada iki gün hatm-i hâcegân zikrinin icrasını şart koşarak bütçe ayırması onun tarikat kültürü içinden bir kadın olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır.

Eğribozî Seyyid Şeyh Mustafa Efendi'nin eşi Ayşe Hatun, 1840 yılında vakfettiği 1.500 kuruşun nemasıyla Şeyh Ali Efendi'nin Abdulfettah Camii yakınlarında inşa ettirdiği Mısırî Tekkesi için birtakım şartlar belirledi. Vakfiyede yer alan Regaip gecelerinde tekkede yetmiş bin tevhid okunması, hatim indirilmesi, fakirler için aş pişirilmesi, semahanedeki çift şamdanlar için balmumu satın alınması gibi şartlar Ayşe Hatun'un tekke için öngördüğü hayır faaliyetlerinden bazılarıdır.

Moralı Necip Efendi'nin kızı Kamile Nusret Hanım 1892 yılında Esnaf Şeyhi Mescidi civarındaki iki evini Selatinoğlu Mahallesi'nde yer alan Kadirî Dergâhının ihtiyaçları için vakfetti. Vakfın tevliyetini tekke postnişinlerine bırakan Kamile Hanım, vakfettiği iki evden birini yine postnişinliğin ikametine tahsis ederek dilerse evde oturmalarına dilerse de kiraya verip gelirini almalarına imkân verdi.

Ferik Hacı Osman Paşa'nın eşi Emine Belkıs Hanım ise 1901 yılında Mekteb-i Sanayi civarında vakfettiği dört evden birinin gelirini Çorakkapı'daki Mısırî Dergâhı için ayırdı. Vefatından sonra dergâhın haziresine defnedilme arzusu taşıyan Emine Belkıs Hanım, evin geliriyle her sene dergâhta mevlit okutulmasını ve bir kurban kesilerek fukaraya dağıtılmasını istedi.

Katıpzâde Hacı Osman Efendi'nin kızı Esmâ Hanım'ın 1849 yılındaki vakfiyesi bu dönemdeki kadınların ziyaret yerlerine olan ilgisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nitekim vakıf geliriyle her sene Seyyid Mükremeddin (Emir Sultan) ve Bahri Baba tekkelerine birer kantar zeytinyağı alınmasını ve kesilecek üç kurbandan birinin de Bahri Baba Tekkesi bahçesinde kesilmesini şart koştu.

Osmanlı toplumunun dini hayatında mübarek gecelerde Kur'an okunması, Mevlid kandilinde mevlit törenleri icra edilmesi, kadir gecelerinde hatim yapılması, ramazan günleri fakir fukaraya iftar verilmesi,

Kurban Bayramı günlerinde kurban kesilerek ihtiyaç sahiplerine dağıtılması hemen her şehirde vakıfların sıklıkla karşılaşılan hizmetleri arasındadır. Söz konusu şartların İzmir’de hemen hemen her kadın vakfyesinde yer bulmuş olması kadınların büyük kıymet atfedilen bu günleri hayırlar için bir fırsat olarak gördükleri anlamına gelmektedir.

Bu hususta şehir kadınlarının dikkat çeken yaygın vakfiye şartlarından biri bilhassa cuma ve pazartesi geceleri Yasin ve Mülk sureleri okunarak kendilerine ve yakınlarına dua edilmesi isteğidir. Ramazan aylarında yaygın şekilde konaklarda fakir fukara için açık kapı iftar verilmesi, iftar saatlerine doğru çeşme ve sebillerle kar konulması, Mevlit Kandilinde lokma döktürülmesi gibi gelenekler buradaki dini hayatı diğer birçok şehirden ayıran hususiyetlerdir.